

**Universitat de les
Illes Balears**

Facultat d'Economia i Empresa

Memòria del Treball de Fi de Grau

La terciarització de l'economia espanyola. Efectes i conseqüències.

Marta Salord Triay

Grau de Administració d'Empreses

Any acadèmic 2017-18

DNI de l'alumne: 41748400L

Treball tutelat per Javier Franconetti Manchado
Departament d'Economia Aplicada

S'autoritza la Universitat a incloure aquest treball en el Repositori Institucional per a la seva consulta en accés obert i difusió en línia, amb finalitats exclusivament acadèmiques i d'investigació	Autor		Tutor	
	Sí	No	Sí	No
	☒	☐	☒	☐

Paraules clau del treball:

Terciarització, turisme, desintegració vertical, feminització, Lleis de Kaldor, productivitat del treball, productivitat del capital.

ÍNDIX DE CONTINGUTS

1. RESUM DEL TREBALL.....	5
2. ABSTRACT.....	5
3. INTRODUCCIÓ.....	6
4. OBJECTIUS DEL TREBALL.....	9
5. METODOLOGIA.....	10
6. DESENVOLUPAMENT DEL TREBALL.....	11
6.1. Evolució de l'ocupació en els tres sectors de l'economia espanyola.....	11
6.2. Causes de la terciarització.....	16
6.2.1. El turisme.....	16
6.2.2. La desintegració vertical.....	18
6.2.3. La incorporació de la dona al mercat laboral.....	19
6.3. Característiques dels treballadors ocupats en el sector serveis..	23
6.4. Comparativa entre la productivitat del sector secundari i la del sector terciari.....	27
6.4.1. La productivitat del treball.....	27
6.4.2. La productivitat del capital.....	31
6.5. Causes del retràs de la productivitat del sector terciari en els països de la OCDE.....	36
7. CONCLUSIONS.....	36
8. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES.....	40
9. ANNEXOS.....	43

ÍNDEX DE TAULES, GRÀFICS I FIGURES

Gràfic 1: L'evolució del sector terciari en el marc de tots els sectors d'activitat econòmica.....	11
Gràfic 2: Distribució sectorial de l'ocupació en l'OCDE (1970).....	12
Gràfic 3: Distribució sectorial de l'ocupació a Espanya (1970).....	12
Gràfic 4: Distribució sectorial de l'ocupació en l'OCDE (1993).....	13
Gràfic 5: Distribució sectorial de l'ocupació a Espanya (1993).....	13
Mapa 1: Saldo vegetatiu en l'hàbitat rural.....	14
Gràfic 6: Evolució de la població estrangera i nacional a les Illes Balears (1996 – 2007).....	17
Gràfic 7: Origen de la població de les Illes Balears vs. Espanya (2007)	18
Gràfic 8: Evolució de l'activitat laboral a Espanya (1986 – 2002).....	20
Gràfic 9: Sectors als que es dediquen la majoria de dones.....	20
Taula 1: Ocupacions que exerceixen majoritàriament les dones (2016).....	21
Gràfic 10: Temps de dedicació (distribució percentual del temps setmanal).....	22
Taula 2: Anàlisi de les característiques laborals inicials per sectors (1997).....	23
Taula 3: Principals ocupacions en el sector serveis a les Illes Balears (2009).....	25
Taula 4: Productivitat del treball en el sector industrial (1995 – 2000).....	27
Taula 5: Productivitat del treball en el sector industrial (2001 – 2008).....	28

Taula 6: Productivitat del treball en el sector industrial (2009 – 2016).....	29
Taula 7: Productivitat del treball en el sector de l'hostaleria (1995 – 2000).....	29
Taula 8: Productivitat del treball en el sector de l'hostaleria (2001 – 2008).....	30
Taula 9: Productivitat del treball en el sector de l'hostaleria (2009 – 2016).....	30
Taula 10: Productivitat del capital en la industria manufacturera (1995 – 2000).....	32
Taula 11: Productivitat del capital en la industria manufacturera (2001 – 2008).....	33
Taula 12: Productivitat del capital en la industria manufacturera (2009 – 2011).....	34
Taula 13: Productivitat del capital en el comerç i l'hostaleria (1995 – 2000).....	34
Taula 14: Productivitat del capital en el comerç i la hostaleria (2001 – 2018).....	35
Taula 15: Productivitat del capital en el comerç i la hostaleria (2009 – 2011).....	35

1. RESUM DEL TREBALL

En els últims anys, s'ha notat un elevat increment d'ocupació en el sector terciari, mentre que en el secundari s'ha mantingut bastant estable i en el primari ha disminuït notablement el nombre de persones ocupades. S'ha de dir que existeix una important discrepància en l'estructura de l'ocupació entre Espanya i l'OCDE, perquè Espanya tarda més en adoptar la terciarització i en perdre sector agrícola, que la resta d'economies desenvolupades.

Pel que fa a les causes de terciarització, es troba la globalització, que implica un augment de tecnologia, comunicacions i transport, així com de turisme; la desintegració vertical i la incorporació de la dona al mercat laboral.

Respecte a les característiques dels treballadors ocupats en el sector terciari, destaquem una taxa de feminització elevada, una menor antiguitat mitja i, en general, nivells de formació elevats, tot i que a les Illes Balears la majoria d'activitats terciàries no requereixen elevada formació.

També s'ha comprovat que la tercera llei de Kaldor es compleix, perquè les economies industrials són més productives que les terciàries.

Finalment, cal dir que el sector secundari és menys productiu perquè té més dificultats per absorbir la tecnologia; i hi ha una relació positiva entre progrés tecnològic i creació d'ocupació.

2. ABSTRACT

In recent years, there has been a high increase in employment in the services sector, but in the secondary sector it has been fairly stable, and in the primary has significantly decreased the number of people employed. It must be said that there is an important discrepancy in the structure of employment between Spain and the OECD, because Spain takes longer to adopt tertiarisation and lose agricultural sector, than the rest of developed economies.

In case of the causes of tertiarisation, there is globalization, which implies an increase in technology, communications and transport, as well as tourism; the vertical disintegration and the incorporation of women into the labor market.

Regarding the characteristics of the workers employed in the tertiary sector, we highlight a high feminization rate, a lower average age and, in general, high levels of formation, although in the Balearic Islands most tertiary activities do not require high formation.

It has also been verified that the third law of Kaldor is fulfilled, because industrial economies are more productive than tertiary ones.

Finally, it must be said that the secondary sector is less productive because it has more difficulties in absorbing technology; and there is a positive relationship between technological progress and job creation.

3. INTRODUCCIÓ

S'ha elegit el tema de la terciarització de l'economia espanyola perquè el sector terciari o de serveis és un sector en el qual moltes persones treballen en l'actualitat i, per aquest motiu, el futur de l'ocupació a Espanya i sobretot a les Illes Balears depèn d'aquest sector.

D'aquesta manera, sembla interessant veure com ha evolucionat aquest sector; per quins motius ha anat adquirint tanta importància en els últims anys; i quines són les conseqüències d'aquesta evolució sobre l'economia espanyola.

El treball es centrarà en l'evolució del sector terciari a Espanya, fent una comparativa amb els països de la OCDE, així com en l'economia de les Illes Balears, on es descobrirà quins tipus de serveis s'ofereixen i si el turisme, molt present en aquesta economia al ser la principal font d'ingressos, ha influït a l'increment del nombre de serveis.

Abans de començar el treball, es definiran una sèrie de conceptes clau per a entendre millor els objectius que es volen assolir.

Es pot definir el concepte de terciarització de l'economia, segons Montoya, A. (2018) com "la transformació de les activitats econòmiques cap a unes més enfocades al sector de serveis, o també anomenades terciàries. Aquest fenomen és més notable en les economies desenvolupades o països industrialitzats on l'estructura econòmica ha canviat cap a una basada fonamentalment en el sector de serveis en detriment del sector industrial."

Segons un text publicat per l'Institut d'Ensenyances a Distància d'Andalusia (IEDA), es pot definir el sector terciari com el que es dedica a aquelles activitats de distribució i venda de béns, que no produeixen béns materials de manera directa, com en el sector primari (agricultura, ramaderia i pesca) i secundari (indústria, mineria, producció d'energia i construcció). El seu producte no resulta tangible. El sector serveis comprèn els transports, les comunicacions, el turisme, el comerç, la sanitat, l'educació, la cultura, l'oci, les finances, la banca, els segurs, l'administració i altres serveis personals (IEDA, 2012).

Els serveis, segons Thomas, G. (1967), citat per Cuadrado, J. R. (1999, p.173), tenen les següents característiques genèriques fonamentals:

El seu producte és immediat i el seu subministrament es realitza de forma continua; la seva generació implica una activitat de caràcter professional, que exigeix certs nivells de qualificacions personals; i la seva producció sol caracteritzar-se per una relativa intensitat de mà d'obra.

Per altra banda, Castaño, C. (1990), citat per Cuadrado, J. R. (1999, p.174), aporta altres elements definitoris dels serveis:

No són transferibles; no són acumulables i es presenten d'una sola vegada; no tenen contingut físic, el que implica la necessitat de que

estigui present el proveïdor per a que es realitzi la transacció; el seu únic suport de valor és la qualitat; depenen enormement de les coordenades culturals de cada país, el que limita les seves possibilitats d'estandardització; i els avantatges comparatius dels diferents serveis semblen anar units a les economies d'escala, al coneixement i les tècniques empresarials i al coneixement tècnic.

El procés de la terciarització de l'economia consisteix en passar d'una economia basada en l'agricultura, la ramaderia i la pesca, en una economia de serveis. Aquesta transformació de l'economia, ha influït, entre altres coses, al desenvolupament del turisme, molt present en la nostra economia balear (IEDA, 2012).

Per a analitzar les conseqüències d'aquesta terciarització, es comprovarà la veracitat de les Lleis del Creixement Econòmic de Kaldor, concretament en comprovar si es compleix la tercera llei que esmenta l'economista.

Segons l'Enciclopèdia Multimèdia Virtual Interactiva (EMVI) anomenada *Eumed*, les lleis del creixement de Kaldor es poden definir com "un conjunt de fets estilitzats observats per aquest economista a l'analitzar les experiències de creixement econòmic d'un grup molt important de països desenvolupats. Aquestes lleis varen ser presentades amb l'objectiu de donar explicació a les diferències que pogueren presentar-se en les taxes de creixement en les fases de creixement econòmic d'un país. Aquestes lleis fan referència als efectes positius que genera l'expansió del producte manufacturer en el conjunt de l'economia al induir el creixement de la resta de sectors i elevar la productivitat en totes les activitats econòmiques".

La tercera Llei de Kaldor, segons *Eumed*, "afirma que la productivitat en els sectors no manufacturadors augmenta quan la taxa de creixement del producte manufacturer s'incrementa. Aquest resultat es pot explicar a partir de diversos processos: en primer lloc, l'expansió de la indústria manufacturadora acreix la demanda per treball convertint-se en un pol d'atracció de treballadors que es troben en sectors tradicionals en una situació de desocupació disfressada. En aquests sectors disminueix l'ocupació però el producte no es redueix, el qual es manifesta com un augment de la productivitat del treball. En segon lloc, la transferència de recursos de sectors de baixa productivitat a altres d'alta productivitat genera un efecte favorable en la productivitat agregada de l'economia, ja que treballadors poc productius ocupats en activitats tradicionals es converteixen en força laboral industrial més productiva".

Amb altres paraules, el que ens ve a dir la tercera llei de Kaldor és que les economies més terciaritzades presenten una productivitat inferior que les economies manufacturadores i, per tant, no són capaces de generar tanta riquesa.

Per a comprovar que aquesta llei es compleix, es calcularà la productivitat del treball i la productivitat del capital tant del sector terciari com del secundari. Si es dóna el cas que les economies més terciaritzades són menys productives, demostrarem que és certa la tercera llei de Kaldor.

Segons el Diccionari d'economia El Economista, es pot definir la productivitat del treball com la "producció que pot generar-se amb la utilització d'una quantitat donada de treball. La productivitat del treball pot mesurar-se de varies maneres, encara que habitualment es mesura com el producte interior brut (PIB) a preus constants, dividit o bé per l'ocupació total, o bé per el total d'hores treballades".

Segons la Gran Enciclopèdia d'Economia, es pot definir la productivitat del capital com l' "augment que es produeix en la quantitat de producte quan s'incrementa en una unitat el capital invertit en la producció, mantenint constants la resta de factors".

4. OBJETIUS DEL TREBALL

Els objectius que persegueix aquest treball són, en primer lloc, veure com es distribueix l'ocupació espanyola en els tres sectors de l'economia i comprovar que el sector terciari és el que més nombre d'afiliats té. A més, es pretén comprovar si el sector terciari ha evolucionat més ràpidament en els països de la Organització per a la Cooperació i el Desenvolupament Econòmic (OCDE), que inclou també a Espanya o, pel contrari, España ha adoptat la terciarització més ràpidament.

En segon lloc, es vol descobrir quines són les causes d'aquest increment del sector terciari, comprovant que el turisme és una d'elles.

En tercer lloc, es pretén conèixer les característiques dels treballadors ocupats en el sector terciari, en quant a taxa de feminització, antiguitat mitja del sector, nivells de formació i qualificació, entre d'altres. També es pretén descobrir el mercat laboral de les Illes Balears, comprovant si la majoria de les activitats terciàries formen part de la rama de l'hostaleria i si requereixen elevada formació per part dels treballadors o, pel contrari, es contracten perfils de qualificació baixa que s'introdueixen aviat al mercat laboral.

Finalment, l'últim objectiu és analitzar les conseqüències de l'increment d'aquest sector sobre l'economia espanyola, bàsicament els efectes que ha tingut sobre la productivitat del treball i del capital. Concretament, l'objectiu és comprovar si la tercera llei de Kaldor es compleix, es a dir, si les economies més terciaritzades presenten una menor productivitat que les economies manufactureres.

5. METODOLOGIA

Per a portar a terme aquest treball m'he basat amb informació extreta del "Google Académico" tal com articles d'economistes, revistes, tesis de professors universitaris, enciclopèdies, entre d'altres; i també m'he basat amb un llibre de Juan R. Gaspar Roura, titulat "*El sector Servicios y el empleo en España. Evolución reciente y perspectivas de futuro*". Cal dir que, abans de trobar aquest llibre, vaig trobar una revista crítica que parlava sobre aquest llibre i, per això apareixen dues referències amb el mateix títol.

Per a portar a terme la part pràctica, he extret informació de dues bases de dades; una proporcionada per l'Institut Nacional d'Estadística (INE), anomenada "Ramas sectores productividad", i l'altre del BDMORES B2 2018 anomenada "Stock de Capital". Ambdues es troben als annexos. Amb aquestes bases de dades he pogut calcular la productivitat del treball i la productivitat del capital, tant del sector terciari com del secundari, durant una sèrie d'anys, i així extreure conclusions.

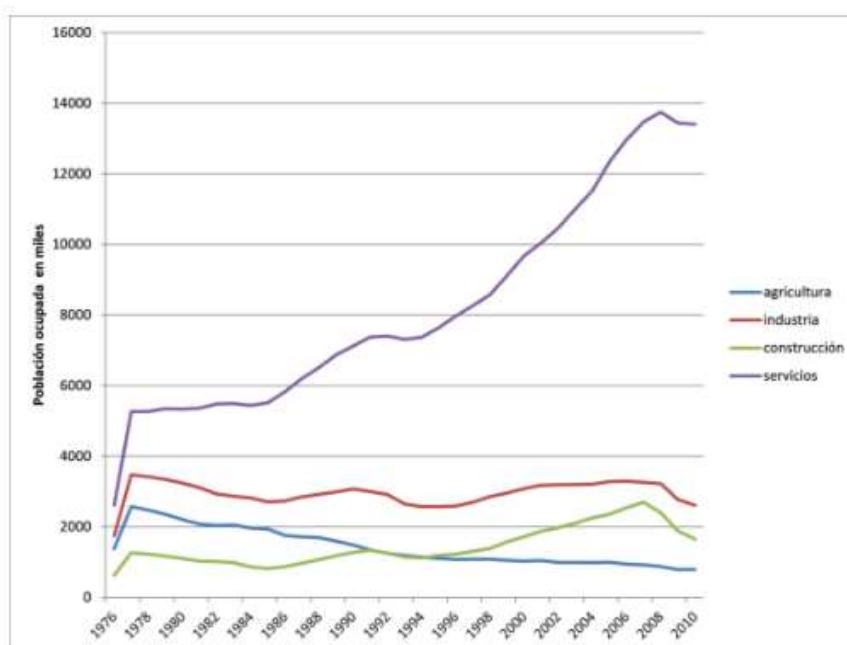
6. DESENVOLUPAMENT DEL TREBALL

6.1. Evolució de l'ocupació en els tres sectors de l'economia espanyola

El que pretén aquest apartat és veure de quina manera ha anat evolucionant l'ocupació en els tres sectors de l'economia durant el període comprès aproximadament entre 1970 fins l'actualitat.

Per començar amb l'anàlisi, es presenta un gràfic de l'Institut Nacional d'Estadística (INE) que il·lustra de manera molt clara com ha canviat el pes de l'ocupació en cada sector de l'economia espanyola des de 1976 fins a 2010.

Gràfic 1: L'evolució del sector terciari en el marc de tots els sectors d'activitat econòmica

Font: INE

Com es pot observar, el sector primari, representat amb la línia blava, va presentar un lleuger augment durant els dos primers anys, de 1976 a 1978 i posteriorment va anar perdent pes, fins que al 2010 només van treballar en aquest sector menys d'un milió d'habitants.

Respecte al sector secundari, representat per les línies vermella i verda, corresponents a la indústria i la construcció respectivament, es va mantenir bastant estable durant aquests anys, tot i que de 2008 a 2010 va presentar una recaiguda, rondant els dos milions de persones ocupades en aquest sector.

Finalment, pel que fa al sector terciari o de serveis, representat per la línia lila, s'observa que és el sector que més ha evolucionat i el que més s'ha incrementat, passant d'unes 2,5 milions de persones ocupades en aquest sector l'any 1976 a 13,5 milions de persones l'any 2010.

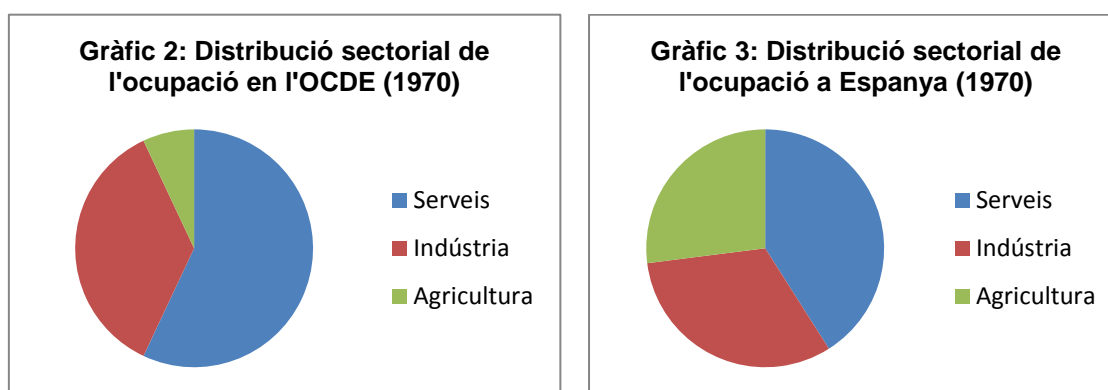
A continuació es veurà l'estructura de l'ocupació terciària en els països de la OCDE i es farà una comparativa amb Espanya.

Segons el Ministeri d'Assumptes Exteriors i Cooperació del Govern d'Espanya, es pot definir l'OCDE (Organització per a la Cooperació i el Desenvolupament Econòmic) com "un Organisme Internacional de caràcter intergovernamental del que formen part 34 països membres". Continuant amb aquesta font, es pot dir que es tracta d'Estats democràtics que treballen conjuntament per tenir més beneficis, aprofitar millor les oportunitats que sorgeixen, aconseguir expandir el màxim possible l'economia i l'ocupació, augmentar el nivell de vida dels països membres i expandir el comerç mundial mantenint una estabilitat financera.

L'autor Cuadrado, J. R. (1999, p.76), al parlar de l'estructura de l'ocupació del sector terciari en els països de la OCDE, sosté que:

Les economies occidentals han experimentat importants transformacions econòmiques durant les dues darreres dècades. Pel que es refereix a l'ocupació, dos han estat els canvis de caràcter general que han caracteritzat a la majoria d'aquests països: el debilitament progressiu dels processos de creació d'ocupació i el canvi sectorial consistent en la pèrdua del pes de les activitats agrícoles i industrials a favor del sector serveis.

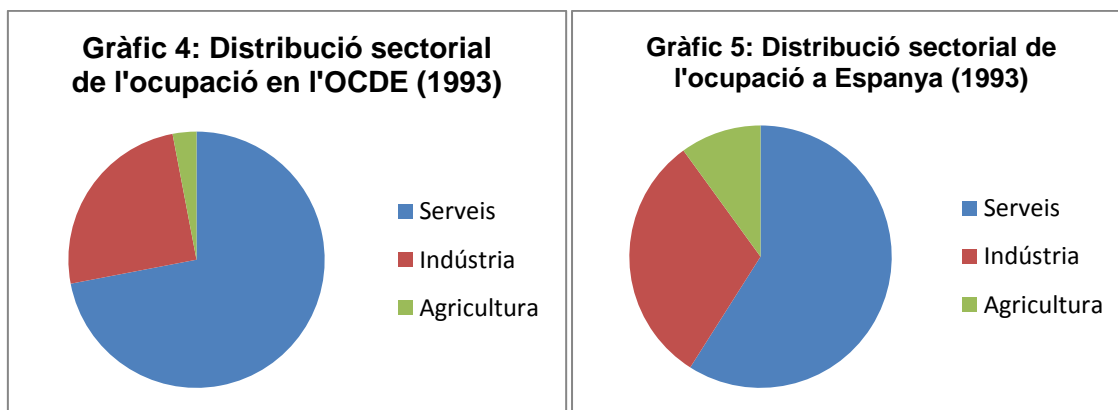
Seguidament es presenten quatre gràfics que il·lustren el que esmenta Cuadrado, J. R., concretament quan es refereix a l'augment de pes que ha obtingut el sector serveis:

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de l'INE (EPA) i ISDB (OCDE), citades per Cuadrado, J. R. (1999, p.77)

Com s'observa, a Espanya, l'any 1970 hi havia un repartiment bastant igualitari entre els tres sectors, tot i que el terciari era el que predominava (41%), seguit del secundari (32%). L'agricultura, tot i ser el sector en el que menys treballadors es dedicaven, va tenir un pes important aquest any, arribant al 27%. En els països de la OCDE, en canvi, el repartiment del pes de l'ocupació presenta diferències importants l'any 1970. Domina clarament el sector terciari amb un 57% de població ocupada, seguit de la indústria (36%), i l'agricultura es pràcticament nul·la, dedicant-s'hi només un 7% de la població.

D'aquesta manera, es pot dir que l'excessiu percentatge de l'activitat agrícola i el reduït pes del sector serveis a Espanya l'any 1970, comparat amb el de la resta de països, reflecteixen l'existència d'una important discrepància en l'estructura de l'ocupació de l'economia espanyola respecte a les economies desenvolupades. (Cuadrado, J. R., 1999)

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de l'INE (EPA) i ISDB (OCDE), citades per Cuadrado, J. R. (1999, p.77)

Si s'analitzen les mateixes dades dues dècades posteriors, trobem que tant a Espanya com als països de la OCDE ha incrementat el sector terciari (59% i 72% respectivament) i ha disminuït l'agricultura (10% i 3% respectivament). Vegeu que la diferència en el sector agrícola segueix sent rellevant. Segons Cuadrado, J. R. (1999, p. 77) "aquest ràpid procés de convergència de l'estructura sectorial de l'ocupació constitueix una de les principals característiques de l'evolució de la nostra economia".

Tot i que en aquests gràfics s'analitza la distribució sectorial a partir de 1970, Montoya, A. (2018) al parlar del fenomen de la terciarització de l'economia espanyola, apunta que el procés de la terciarització va començar a principis del segle XX, des de la darrera fase de la revolució industrial. A més, afegeix, com hem comprovat, que en dècades recents s'ha intensificat aquest procés com a conseqüència de la globalització.

Per saber una mica més sobre la història de l'evolució dels tres sectors de l'economia, s'ha investigat sobre l'autor Rifkin, J. (2003), que al parlar dels efectes que la incorporació de la tecnologia ha ocasionat al mercat laboral, comenta que el principal substitut dels humans és la màquina automàtica. En un primer moment, la industrialització va provocar que sorgissin noves màquines que varen substituir el treball de les persones que es dedicaven al sector primari, format per l'agricultura, la ramaderia, la pesca, la mineria i les activitats artesanals. D'aquesta manera, durant la primera revolució industrial es va mecanitzar l'agricultura i a conseqüència van disminuir les fonts de treball del sector primari. Aquest fet va obligar a la població a desplaçar-se cap als centres urbans a cercar feina, i això és el que es coneix com èxode rural.

Camarero, L. (1991), quan parla de l'èxode rural, comenta que mentre que en les societats preindustrials el mitjà rural era el centre de les activitats agràries, a

partir de la industrialització la gent va passar a viure en les zones urbanes a causa de la reducció de les necessitats de treball humà en el sector agrícola. A més, l'èxode rural va ser afavorit per la millora dels mitjans de transport i per la internacionalització dels mercats agraris. S'ha de dir que una altra causa per la qual l'agricultura va perdre pes van ser les crisis cícliques, que fan referència a les males recol·lectes, la fam i les epidèmies, entre d'altres.

Després de la Guerra Civil va sorgir una reagrarització ja que Espanya es va quedar amb un baix nivell d'industrialització. Durant la dècada dels 50, al final del període d'autarquia econòmica, Espanya va deixar de ser fonamentalment agrària. (Camarero, L., 1991)

La major intensitat de l'èxode rural es va donar des de 1955 fins a 1965 i la majoria de població eren joves d'entre 15 i 25 anys, pel que podem dir que es va patir un èxode selectiu en que es van reduir les generacions joves a quasi la meitat. Amb tot això, s'ha d'afegir que a causa de la baixa natalitat en l'època bèl·lica de la Guerra Civil (1935-1940), el nombre de joves a l'hàbitat rural encara va ser més inferior. D'aquesta manera, incrementa la població rural envellida i disminueix la capacitat de reproducció generacional. (Camarero, L., 1991)

Mapa 1: Saldo vegetatiu en l'hàbitat rural

Font: Moviment natural de població. INE, 1985. Elaborat per Camarero, L.

Així, al començar la dècada dels 80 ens trobem en una situació desfavorable pel sector agrari. El mapa ens mostra les comunitats autònomes amb decreixement del sector primari, representades amb línies, i les que presenten creixement en el sector degut a les favorables condicions vegetatives, representades en blanc. (Camarero, L., 1991)

De tota la gent que va emigrar cap a la ciutat, una part va ser absorbida pel sector secundari, els progressos del qual varen ser notables a partir de la introducció de l'electricitat i el petroli en els processos productius. (Rifkin, J., 2003)

Posteriorment sorgeix la segona revolució industrial, en la que apareix la gestió empresarial científica de Taylor i la cadena de muntatge de Ford. (Rifkin, J., 2003)

Pel que fa a la teoria de l'Empresa Científica de Taylor, es pot dir que s'utilitzaven unes tècniques específiques com "l'estudi del temps i moviment, el planejament i control en la producció, la distribució d'equips en les plantes, el reconeixement salarial i l'administració del recurs humà". (Hernández, H., 2011, p. 42)

Aquesta teoria va sorgir davant la necessitat d'incrementar la productivitat, i la solució que varen trobar els pioners, entre ells Taylor, com a "pare de l'administració científica", va ser elevar l'eficiència dels treballadors. (Hernández, H., 2011, p. 42)

Respecte a la cadena de muntatge de Ford, i segons la opinió de l'autor Quiroz, J. (2010), la teoria de Henry Ford va ser una continuació de l'obra de Taylor, aplicant els principis tayloristes de la indústria automotriu, en que fa incís en eliminar treball innecessari i produir en sèrie al menor cost possible. A diferència de Taylor, Henry Ford va establir un sistema de pagament d'alts salaris per tal d'evitar la monotonia i que els treballadors es sentissin més motivats, incrementant així la productivitat. A més, augmentant el salari aconseguia que els seus treballadors també poguessin comprar els automòbils que produïen, cosa que pujava la demanda, com deia Ford "la demanda no crea, ha de ser creada".

Seguint amb la opinió de Quiroz, J. (2010), les teories de Ford inclouen també la idea de que cada treballador tenia un espai limitat, per estalviar el major espai possible, i una qualificació baixa, cada un especialitzat en una sola tasca, repetint la mateixa operació.

Tot i que aquestes dues teories econòmiques vetllen per tenir més contents als treballadors i per augmentar així la seva productivitat, les tasques no deixen de ser monòtones i això implica que una altra part de l'onada migratòria passi a treballar a l'emergent sector terciari o de serveis. (Rifkin, J., 2003)

Prossegueix Rifkin, J. (2003, p. 204) sostenint que:

Mentre la primera i la segona revolució industrial representaren substitució de màquines per energies físiques, en aquesta tercera revolució industrial les noves tecnologies prometen la substitució del software a la pròpia ment humana i més encara el vertiginós progrés de la automatització dirigeix l'economia global cap a un disseny industrial sense treballadors.

L'extensió de la "reenginyeria" en l'empresa, amb la consegüent reestructuració de les seves organitzacions per a adaptar-la a la inclusió de noves tecnologies en el procés econòmic –la informàtica, les telecomunicacions, la robòtica, la biotecnologia, les xarxes electròniques integrades-, elimina llocs tradicionals de direcció i comandaments intermedis, promou la configuració d'equips de treball multi especialitzats, redueix i simplifica els processos de producció i de distribució i perfecciona els processos administratius.

Per concloure amb aquest apartat, es pot dir que, segons Rifkin, J. (2003), les tecnologies substitueixen el treball dels empleats i això provoca que es redueixi l'ocupació en els tres sectors de l'economia, no obstant, tot i què els serveis també poden ser substituïts per màquines o softwares, l'increment de la tecnologia ha afectat sobretot al sector primari i al secundari, ja que molts serveis requereixen de personal per a poder ser duts a terme i donar una bona imatge a l'empresa.

6.2. Causes de la terciarització

El que pretén aquest apartat és donar a conèixer les causes que han fet que l'economia espanyola estigui de cada vegada més terciaritzada. Com hem vist a l'apartat anterior, una de les causes de l'increment de l'ocupació en el sector de serveis ha estat l'augment de la tecnologia que ha suposat una substitució de la ma d'obra dedicada sobretot al sector primari i al secundari. No obstant, hi ha altres factors que han influït en aquesta terciarització, els quals veurem a continuació.

6.2.1. El turisme

Per començar, cal dir que l'auge del turisme és una de les principals causes de l'increment del sector terciari ja què provoca que incrementi la demanda de serveis com els d'hoteleria, oci, transport, entre d'altres. L'increment dels turistes es deu a que de cada vegada és més accessible viatjar a altres països ja què estem dotats de més mitjans de transport i de comunicació. Això fa que les nostres empreses s'hagin d'adaptar a aquest canvi oferint serveis per tal que els turistes es sentin bé en el nostre país.

"L'evolució recent del turisme no pot interpretar-se al marge del marc general de la revolució de les comunicacions, de la globalització econòmica i de la desregulació que es projecten sobre tots els àmbits de la nostra societat en el canvi de segle." (López, F., 1999, p.24).

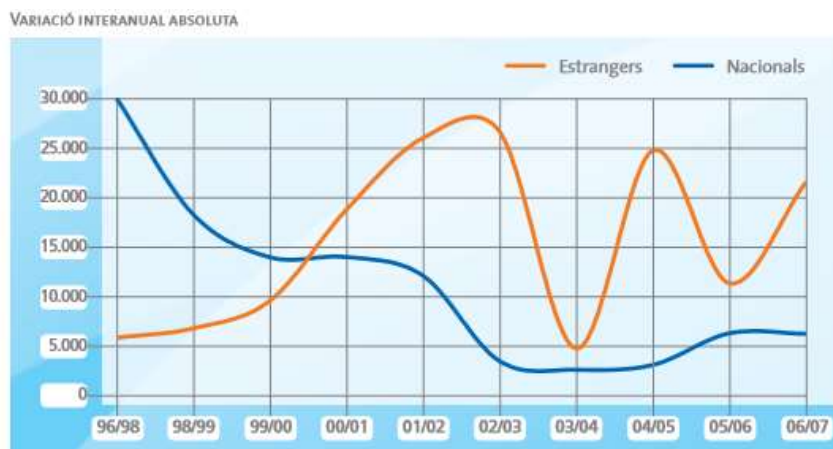
Existeixen autors, com és el cas de Herce, J. (2008, p. 16), que al tractar el tema de l'economia de les Illes Balears, concretament els processos migratoris i la població estrangera, sosté que:

Durant la segona meitat del segle XX les Balears han estat una de les regions de més atracció immigratòria. Gràcies al boom turístic i a la intensa demanda d'ocupació en el sector terciari, les Balears es van posicionar avantatjosament en els fluxos nacionals de migració interna.

D'aquesta manera, la immigració nacional es va erigir com el principal motor de creixement demogràfic de la segona meitat del segle XX.

Amb el nou segle, la immigració estrangera es converteix en el fenomen demogràfic més destacat a les Illes Balears. Els últims anys, els guanys de població estrangera superen els d'origen nacional, 57,2% davant de 42,8%, vegeu el gràfic següent, i en l'última variació interanual 2006-2007 el 77,2% de l'increment d'habitants de la regió va ser degut a les aportacions dels immigrants estrangers. No obstant això, el ritme de creixement de la població nacional mostra símptomes de recuperació des del 2005.

Gràfic 6: Evolució de la població estrangera i nacional a les Illes Balears (1996 – 2007)

Font: Padró Municipal, INE, citada per Herce, J. (2008, p. 17)

En l'actualitat (Avançament Padró 2007) els estrangers sumen un total de 189.437, i és la primera comunitat autònoma amb més pes de residents forans, el 18,4% de la població balear, és a dir, gairebé el doble de la mitjana espanyola (9,9%).

Com es comprova en l'anterior cita, la immigració i el turisme són el principal factor que fa que l'economia espanyola i sobretot Balear, estiguin més terciaritzades.

Per fer una comparativa entre la península i les Illes Balears, es presenta el següent gràfic, proporcionat per l'INE on es mostra l'origen de la població tant de les Illes Balears com de la península l'any 2017:

Gràfic 7: Origen de la població de les Illes Balears vs. Espanya (2007)

Font: Padró Municipal, INE, citada per Herce, J. (2008, p. 19)

S'observa que a les Illes Balears hi ha més gent nascuda a una altra comunitat autònoma i més gent estrangera que a la península, mentre que a la península hi ha més gent nascuda a la mateixa comunitat autònoma.

Per concloure amb aquest apartat, s'ha de dir que tot i haver-hi turisme i immigració tot l'any, a les Illes Balears és més propi el turisme de sol i platja, el qual provoca que incrementin els serveis relacionats amb aquesta activitat, on es troben l'hostaleria, els transports i les comunicacions, els lloguers, els serveis a altres empreses, entre d'altres. D'aquesta manera, s'afirma la hipòtesi de que el turisme és una causa de la terciarització de l'economia.

6.2.2. La desintegració vertical

Un altre factor causant de la terciarització de l'economia espanyola és la desintegració vertical, que ha provocat que més empreses es dediquin a oferir serveis.

Segons Campos, V. (2017), podem definir la desintegració vertical com el fenomen contrari a la integració vertical, és a dir, l'externalització, per part d'una empresa, d'una o més activitats. Així, l'empresa, enlloc de realitzar tota la cadena d'activitats fins a completar el producte final, decideix subcontractar a una altra empresa les activitats que a ella no li surten a compte fabricar o, dit d'una altra manera, que no són de valor per l'empresa, sinó que li és més barat pagar a una altra empresa perquè les faci.

Portant a terme la desintegració vertical, l'empresa es pot especialitzar en les activitats que més valor li creen o amb els negocis claus o centrals. La desintegració vertical pot afectar tant a les activitats dels proveïdors (desintegració vertical cap endarrere) com a les activitats dels clients (desintegració vertical cap endavant). (Campos, V., 2017)

D'aquesta manera, s'està creant ocupació en el sector terciari perquè l'empresa que externalitza o subcontracta, està comprant un servei d'una altra empresa, enlloc de fabricar-lo ella mateixa.

A manera d'exemple, anem a suposar que una empresa fabrica sabates i la totalitat d'aquest procés està compost per tres fases: fabricar les pells, muntar les sabates i vendre-les. Suposem que aquesta empresa opta per la desintegració vertical, tant cap endavant com cap endarrere, és a dir, només es vol dedicar a muntar les sabates perquè li surt més barat que realitzar tot el procés, i subcontracta a un proveïdor la fabricació de pells i a un client la venda de les sabates. D'aquesta manera passem de tenir a una empresa dedicada al sector serveis, a tenir-ne tres, ja que el proveïdor presta un servei a la fàbrica de sabates, la fàbrica presta un servei al venedor, i el venedor presta un servei al consumidor final.

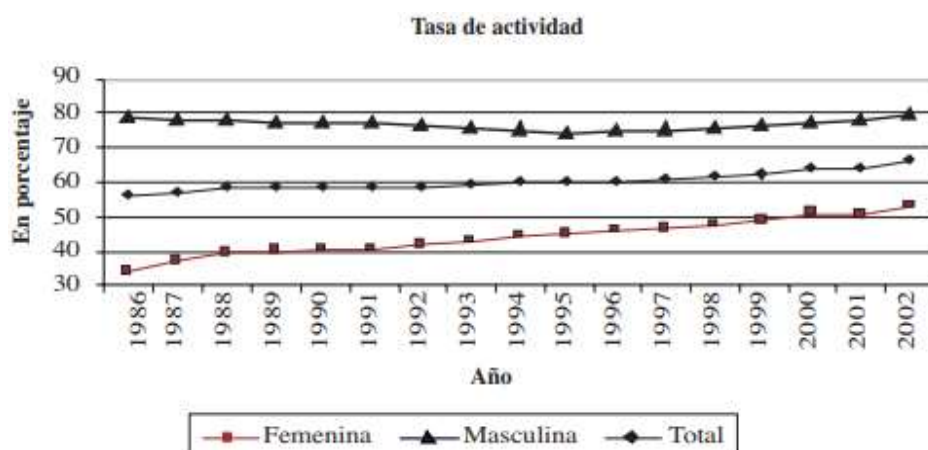
Així, veiem que augmenten la producció i l'ocupació en les rames dels serveis, mentre que es perd ocupació industrial. Podem reforçar aquesta afirmació amb la següent cita: "Per rames, els canvis s'han orientat a la reducció de l'ocupació industrial, especialment en les rames més tradicionals, i a l'increment de l'ocupació en els serveis". (Cuadrado, J. R., 1999, p.172).

6.2.3. La incorporació de la dona al mercat laboral

Una altra causa de l'increment del sector terciari ha estat la incorporació de la dona al mercat laboral. Com sabem, anys enrere la dona no solia treballar fora de casa, sinó que es dedicava a cuidar els fills i a fer les feines domèstiques. Actualment però, la situació ha canviat i moltes dones fan feina fora de casa, cosa que ha provocat que incrementi la demanda de treball a Espanya. L'objectiu d'aquest punt és comprovar si la incorporació de la dona al mercat de treball ha suposat que incrementessin els llocs de feina en el sector serveis i observar si hi ha més dones que homes treballant en aquest sector.

Segons Gomez, S. & Marti, C. (2004), hi ha hagut una sèrie de canvis en les últimes dècades que han afavorit la incorporació de la dona al mercat de treball. Entre elles trobem una corrent social positiva que incrementa la igualtat de gènere; més accessibilitat a la formació de les dones, destacant que en el curs 2002-2003 el 54,34% dels estudiants universitaris eren dones; les ganes de la dona de desenvolupar les seves capacitats intel·lectuals i professionals; l'increment del nivell de vida, que ha fet que hi hagi més necessitats d'ingressos familiars i que, per tant, hagin de treballar els dos membres de la família, així com l'increment dels preus de les cases; i, finalment, un altre canvi que ha afavorit que la dona treballi ha estat la tendència creixent de la taxa d'activitat femenina respecte a la masculina.

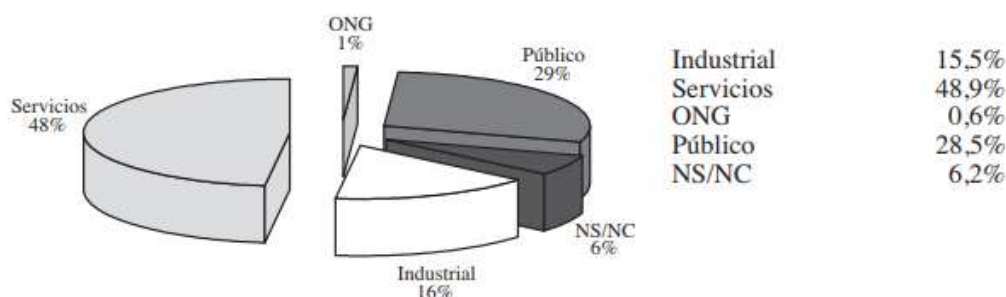
Gràfic 8: Evolució de l'activitat laboral a Espanya (1986 – 2002)

Font: elaborada per Gomez, S. & Marti, C. (2004) a partir de dades de Eurostat.

El gràfic anterior mostra l'evolució de l'activitat laboral a Espanya entre 1986 i 2002. Vegeu que, així com la taxa d'activitat masculina s'ha mantingut estable al llarg del temps, rondant el 80% d'homes treballant, la taxa d'activitat femenina ha incrementat notablement, passant d'un 35% de dones ocupades l'any 1986 a un 55% l'any 2002.

Gràfic 9: Sectors als que es dediquen la majoria de dones

Font: elaborada per Gomez, S. & Marti, C. (2004) a partir de dades de Eurostat.

L'anterior figura ens mostra el percentatge de dones que es dediquen a cada un dels diferents sectors. Com veiem, el sector serveis és el que ofereix més llocs de treball a les dones, ja que un 48,90% de les dones ocupades fan feina al sector terciari, mentre que només un 16% estan ocupades al sector industrial. Cal destacar també que un 29% d'aquest gènere fa feina al sector públic.

Aquestes dades s'han obtingut per part de Gomez, S. & Marti, C. (2004) a partir d'un qüestionari subministrat a una mostra de 324 dones, amb la característica comuna de que realitzen un treball professional fora de casa a l'àmbit espanyol.

“El perfil tipus de la mostra està representat per una dona casada, l'edat de la qual està compresa entre els 30 i 40 anys i posseeix una titulació mitja-

superior. Es va incorporar al mercat laboral als 22 anys d'edat." (Gomez, S. & Marti, C., 2004, p. 8)

Segons dades de l'Enquesta de Població Activa per l'any 2006, s'afirma que "aproximadament la meitat de l'ocupació femenina a Espanya (53,3 per cent) s'acumula en tan sols cinc rames d'activitat, totes elles del sector serveis. En primer lloc apareix el comerç al por menor en el que s'ocupen al voltant del 15 per cent de les empleades, seguit d'activitats sanitàries i veterinàries i serveis socials amb un 11 per cent." (Cebrián, I. & Moreno, G., 2008, p. 127)

Cebrián, I. & Moreno, G. (2008, p. 127), pel que fa al tema de la incorporació de la dona al mercat laboral, relacionat amb la terciarització de l'economia espanyola, comenten que:

Aquesta distribució és el resultat el procés de terciarització patit per l'economia espanyola que ha facilitat en gran mesura la incorporació de les dones al món laboral extra domèstic. Comparat amb el sector industrial, el sector serveis ofereix la possibilitat d'exercir feines més suportables, amb horaris i jornades més flexibles i, en definitiva, més atractives per a les dones.

Com podem veure a la taula, aquestes són les ocupacions en les que més del 70 per cent dels ocupats són dones (2006):

Taula 1: Ocupacions que exerceixen majoritàriament les dones (2016)

	% Mujeres
91 Empleados domésticos y otro personal de limpieza de interior de edificios	92,7
51 Trabajadores en servicios personales	85,0
27 Prof.asociadas a titulación 1er ciclo en ciencias naturales y sanidad y asimilados, excepto ópticos y fisioterapeutas	83,2
44 Auxiliares administrativos (con tareas de atención al público) no clasificados anteriormente	76,3
28 Prof. asociadas a titulación 1er ciclo en enseñanza	75,7
45 Empleados administ. en trato directo con el público en agencias de viajes, recepcionistas y telefonistas	74,6
43 Auxiliares administrativos (sin tareas de atención al público) no clasificados anteriormente	71,1
46 Cajeros, taquilleros y otros asimilados en trato directo con el público	70,9
53 Dependientes de comercio y asimilados	69,9

Font: INE, EPA, citada per Cebrián, I. & Moreno, G. (2008, p. 128)

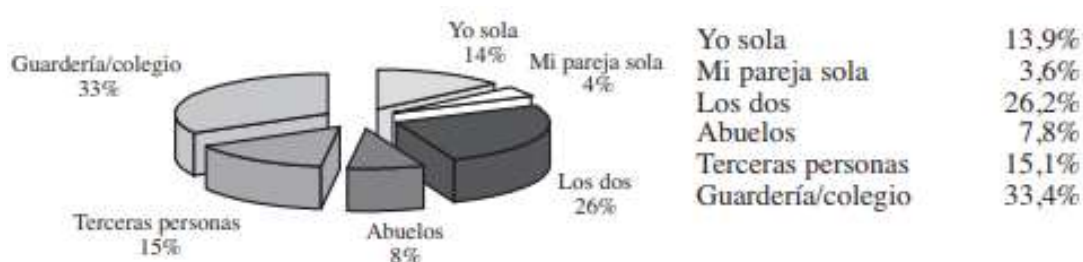
Com s'observa a aquesta taula, la majoria de dones que treballen en l'àmbit extra-domèstic es dediquen al sector terciari.

Es pot relacionar l'esmentat anteriorment amb el nivell de qualificació de les dones. Com veurem més endavant, els treballadors ocupats en el sector

serveis no presenten perfils amb elevada formació, sinó més bé baixa. Doncs bé, les autores comenten que a pesar de que el nivell d'estudis de les dones ha incrementat bastant durant els anys, la distribució del treball femení es caracteritza per exigir una formació molt baixa a les treballadores. Confirmem així que hi ha una elevada relació entre la incorporació de la dona al mercat laboral i el sector terciari. (Cebrián, I. & Moreno, G., 2008)

El fet de que tant l'home com la dona treballin fa que puguin dedicar menys temps als seus fills i, per aquest motiu, serveis com el de guardaria i col·legi també han incrementat a mesura que la dona s'ha anat incorporant al mercat de treball (Gomez, S. & Marti, C., 2004):

Gràfic 10: Temps de dedicació (distribució percentual del temps setmanal)

Font: elaborada per Gomez, S. & Marti, C. (2004) a partir de dades de Eurostat.

El gràfic ens mostra el temps setmanal que es dedica als fills i s'observa que el percentatge més gran se l'emporta el servei de guardaria i col·legi amb un 33,4%. Cal destacar també que un 15,1% se l'emporten els serveis que ofereixen terceres persones.

Segons Gomez, S. & Marti, C. (2004), s'han incrementat els serveis externs per tal de donar temps als pares per a poder realitzar una activitat professional. Dins d'aquests serveis es distingeixen aquells per la cura dels fills i la cura d'altres dependents com persones majors i malalts.

“Els serveis per a la cura dels fills es redueixen bàsicament a guarderies infantils. A Espanya, la política actual al respecte s'ha centrat en avançar l'edat d'escolarització dels menors als tres anys.” (Gomez, S. & Marti, C., 2004, p. 25)

“En els últims anys s'han incrementat els serveis d'atenció a la primera infància oferts des de l'Estat i les Comunitats Autònomes.” (Gomez, S. & Marti, C., 2004, p. 25)

A més, seguint amb la opinió d'aquests autors, també s'han incrementat serveis complementaris com els de transport i menjador, així com la contractació de terceres persones perquè tinguin cura dels nens en horaris incompatibles amb els dels pares, ja sigui per donar-los el menjar o per portar-los a l'escola o per fer-se càrrec de la neteja de la llar. (Gomez, S. & Marti, C., 2004)

“En el que respecta als serveis per a la cura de persones majors, es troben les residències per a la tercera edat, els centres de dia, els serveis de cura en el domicili i la teleassistència.” (Gomez, S. & Marti, C., 2004, p. 27)

Es pot afegir com a servei complementari el de campaments, col·legis d'estiu i altres activitats que mantinguin ocupats als nens durant els mesos d'estiu, que és el període vocacional a Espanya per als nens, en el qual molts pares treballen. (Gomez, S. & Marti, C., 2004)

D'aquesta manera, podem concloure aquest apartat dient que el pes de la dona al mercat laboral ha incrementat i continua incrementant a un ritme creixent any rere any, però que encara queda un camí a recórrer ja que la taxa d'activitat femenina, segons Gomez, S. & Marti, C. (2004) és del 50,7% a Espanya, mentre que a la resta de països europeus s'arriba a un 59,8%. Tot i això, veiem que la incorporació de la dona al mercat de treball pot influir en l'augment de serveis i per tant comprovem que es una altra causa de terciarització.

6.3. Característiques dels treballadors ocupats en el sector serveis

Aquest apartat pretén analitzar quines característiques tenen els treballadors que estan ocupats en el sector terciari en quant a taxa de feminització, edat, formació, taxes de temporalitat, entre d'altres; i fer una comparació amb els altres sectors de l'economia.

En primer lloc, es presenta una taula que mostra les característiques laborals inicials per sectors:

Taula 2: Anàlisi de les característiques laborals inicials per sectors (1997)

Sector	% Dones ocupades	>50 anys	<30 anys	Estudis universitaris	Analfabets	Temps parcial	Temporal
Agricultura	26%	38,2%	19,4%	2,1%	24%	7,7%	60%
Indústria	22,2%	18,9%	27,5%	8,7%	4,1%	3,2%	28%
Construcció	3,7%	17,3%	28%	4,7%	8,1%	2,1%	52,2%
Serveis	45,7%	18,1%	25,9%	23,8%	4,2%	11,1%	28,8%

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de l'EPA extretes per Cuadrado, J. R. (1999, p.183)

Com es pot observar a la taula, i com ja hem comprovat a l'apartat anterior, el sector amb més presència de dones ocupades és el sector serveis, amb un 45,7%; mentre que el sector que té menys taxa de feminització és el de la construcció, amb un 3,7%.

Segons Jiménez, E. (2010), la contractació del sector serveis està lleugerament feminitzada. Els subsectors amb una clara feminització de la contractació són el d'allotjament i el de turisme, en els quals superen el 60%.

Pel que fa a l'edat, es pot comentar que “els indicadors construïts no estableixen diferències importants entre els serveis, la construcció i la indústria. Només cal destacar el cas de les activitats primàries, que es distingeixen per una important concentració de la seva ocupació en trams d'edat elevats.” (Cuadrado, J. R. (1999, p.182)

Basant-se amb la opinió de Jiménez, E. (2010), es pot dir que hi ha un alt nombre de persones d'entre 25 i 45 anys en ocupacions del sector terciari relacionades amb la neteja i l'allotjament.

Pel que fa als estudis, es destaca que el sector amb més presència d'universitaris és el terciari (23,8%), que es diferencia clarament dels altres sectors, que tenen entre el 2% i el 8% de treballadors formats en aquest àmbit. A més, el percentatge d'analfabets és poc tant a la indústria com en els serveis (aproximadament un 4%), mentre que en el sector agrícola arriba al 24%.

Respecte al temps, s'ha de dir que “els serveis tenen la major taxa d'ocupació a temps parcial de tot el sistema econòmic. Mentre que la resta d'activitats té una taxa d'ocupació parcial que oscil·la entre el 2,1% (construcció) i el 7,7% (agricultura), en els serveis la xifra és de l'11,1%.” (Cuadrado, J. R., 1999, p.183)

Pel que fa a les taxes de temporalitat, s'observa que l'agricultura i la construcció presenten altes taxes de temporalitat, superant el 50%, mentre que el sector serveis i l'industrial només tenen una taxa del 28%. S'ha de tenir en compte que en el cas del sector serveis, si s'analitzessin les Illes Balears, hi hauria una taxa de temporalitat molt més elevada pel fet de que els serveis es caracteritzen sobretot per satisfer les necessitats del turisme de sol i platja.

Es pot afegir que “els serveis són, després de la construcció, el sector en el que menor és l'antiguitat mitja, pel que tenen una antiguitat inferior a la de les activitats agrícoles i industrials.” (Cuadrado, J., 1999, p.183)

Una vegada analitzades les característiques generals dels treballadors dels tres sectors de l'economia, ens centrarem en la formació del sector serveis.

Segons Cuadrado, J. R. (1999), del total dels treballadors dedicats a l'hostaleria, un 76,84% té estudis elementals, un 19,4% té estudis mitjans i només un 3,76% té estudis superiors. Amb això, podem dir que el sector de l'hoteleria, que té molta presència a les Illes Balears, permet que els treballadors comencin a treballar a partir dels 16 anys ja que a la majoria no se'ls hi requereix formació superior.

Dit això, i per saber quines son les ocupacions amb major nombre d'afiliats a les Illes Balears i demostrar que realment són ocupacions que requereixen poca formació, presentem la següent taula (2009):

Taula 3: Principals ocupacions en el sector serveis a les Illes Balears (2009)

Ocupació	Contractació	Pes
Cambrers, bàrmans i assimilats	28.656	38,3 %
Personal de neteja d'oficines, hotels (cambreres de pis) i altres establiments similars	24.413	32,6 %
Cuiners i altres preparadors de menjar	11.810	15,8 %
Recepcionistes en establiments diferents d'oficina	3.199	4,3 %
Caps de cuiners, cambrers i assimilats	1.764	2,4 %
Bugaders, planxadors i assimilats	1.065	1,4 %
Guies i hostesses de terra	1.054	1,4 %
Resta d'ocupacions	2.835	3,8 %
Total	74.796	100 %

Font: SOIB, citat per Jiménez, E. (2010, p. 87).

Segons l'autor Jiménez, E. (2010), el sector de l'hoteleria i el turisme, que formen part del sector terciari, suposen més del 80% de l'ocupació i contractació del sector a les Balears. Malgrat la reducció de feina durant la crisi, ha guanyat pes en el darrer període, ocupant a un de cada cinc treballadors. Les principals ocupacions contractades són les de cambrers, barmans i assimilats; en segon lloc trobem el personal de neteja d'oficines, hotels (cambrers/es de pis) i altres establiments similars; i en tercer lloc trobem els cuiners i altres preparadors de menjar. Pel que fa a les principals ofertes de formació i qualificació, trobem en primer lloc auxiliars de serveis de restauració (els quals tenen una qualificació inicial), en segon lloc s'ofereixen tècnics en cuina i gastronomia (títol professional) i finalment trobem la diplomatura en turisme (formació superior).

“Les característiques formatives requerides per a les cinc principals ocupacions més demandades són amb estudis obligatoris, a excepció del recepcionista en establiments diferents d'oficina, en el qual es requereix titulació i idiomes” (Jiménez, E., 2010, p. 90).

“La feina i la contractació es concentra en perfils professionals de qualificació baixa: cambrers, cuiners i personal de neteja. Així, el grup que més es contracta el 2009 al sector és el de dona d'entre 25 i 45 anys. Mosso d'equipatge, tècnic d'activitats turístiques i cap de cuina són els perfils en què més ha crescut la contractació.” (Jiménez, E., 2010, p. 84).

Seguint amb l'anàlisi de l'ocupació a les Illes Balears, s'ha de dir que de cada vegada hi ha més immigració i això fa que augmenti la oferta de llocs de treball. “Existeix un tòpic generalitzat que tots els immigrants tenen una formació escassa i que treballen exclusivament en l'hostaleria i la construcció, i altres activitats de baixa qualificació que la població autòctona rebutja; no obstant això, cada vegada és més notori l'ascens sociolaboral d'immigrants gràcies a la possessió d'envejables nivells de formació i titulacions que contribueixen a una

millora qualitativa de les activitats productives de les Illes Balears.” (Herce, J. A., 2008, p. 17)

Cal dir que a les Illes Balears hi ha un gran nombre de demandants de feina en les ocupacions bàsiques i que creix la demanda dels perfils de qualificació mitjana que són els caps i tècnics. L'any 2009 hi va haver més de 75.000 afiliats a la seguretat social en el sector de l'hoteleria i el turisme, i això representa un 19% del total de la comunitat i està fortament concentrada en les tres principals activitats (hotels, restaurants i bars). I afegim que es “disposa d'una àmplia oferta formativa de tots els nivells professionals, des de la formació inicial a la superior”. (Jiménez, E., 2010, p. 84).

Aquest mateix autor fa un diagnòstic ocupacional on destaquen com a punts forts la importància de la feina i la contractació al sector; com a oportunitats destaquen les noves activitats i feines en els segments en creixement i en l'oferta turística complementària, així com la demanda creixent de perfils de qualificació mitjana. Pel que fa als punts febles, el sector terciari, més concretament el turístic presenta estacionalitat i elevada rotació en la feina, a més, hi ha un elevat pes de petites i mitjanes empreses. Finalment, respecte a les amenaces, trobem les dificultats empresarials per la competència en preus i la pressió a la baixa de la qualitat en les activitats i feines. (Jiménez, E., 2010).

Després d'analitzar les principals ocupacions del sector terciari a les Illes Balears i la formació que requereixen, cal dir que tot i que aquestes activitats (cambrers, personal de neteja, entre d'altres) necessitin només estudis elementals per dur-se a terme, hi ha rames en que la l'alta formació dels treballadors és essencial. Per exemple, Cuadrado, J. R. (1999) ens menciona l'educació, en la qual hi ha un 12,46% de treballadors amb estudis elementals, un 10,08% amb estudis mitjans i un 77,46% amb estudis superiors. A més de l'educació, hi ha altres activitats que requereixen personal amb elevada formació com les activitats informàtiques, la investigació i el desenvolupament, la sanitat i els serveis socials.

De les activitats amb personal poc qualificat es destaquen, a part de la hostaleria, la venda i manteniment de vehicles, el comerç al por major i al por menor, el transport, el sanejament públic, els serveis personals i els serveis domèstics. (Cuadrado, J. R., 1999, p.187)

Per concloure aquest apartat es pot afegir la següent afirmació: “l'ocupació terciària mostra característiques diferents de la resta de sectors: taxa de feminització elevada; menor antiguitat mitja en l'ocupació; nivells de formació més elevats, característiques d'informalitat (menor presència relativa de situacions empresari i assalariat) i major flexibilitat (més presència d'ocupació temporal i a temps parcial). Aquestes característiques diferencials, a més, s'han accentuat en els últims deu anys” (Cuadrado, J. R., 1999, p.172)

6.4. Comparativa entre la productivitat del sector secundari i la del sector terciari

Per continuar complimentant els objectius d'aquest treball, s'analitzaran les conseqüències de l'increment del sector serveis sobre l'economia espanyola, és a dir, s'observaran els efectes que ha tingut sobre una sèrie d'indicadors. Concretament, es comprovarà la tercera llei de Kaldor, o sigui, si les economies industrialitzades són més productives que les economies terciaritzades. Per fer-ho es calcularà la productivitat del treball i del capital d'ambdós sectors.

6.4.1. La productivitat del treball

Per tal de comprovar el que diu la tercera Llei de Kaldor, s'agafarà com a referència una base de dades de l'Institut Nacional d'Estadística (INE): *Ramas Sectores Productividad*, i sobre aquesta, es calcularà la productivitat del treball tant del sector industrial com del sector serveis. Per fer-ho, s'agafarà la producció total (PIB) i es dividirà pel nombre d'hores treballades, ambdues dades proporcionades per l'INE.

A més, per veure com evoluciona la productivitat del treball al llarg del temps, es calcularà aquest ràtio en tres eixos temporals: des de 1995 fins a 2000, abans de la incorporació de l'Euro; des de 2001 fins a 2008, que comprèn la crisi econòmica espanyola; i des de 2009 fins a 2016, després de la crisi fins l'actualitat.

La primera taula, que ve a continuació, ens mostra com es comporta la productivitat del treball des de 1995 fins a 2000 en el sector secundari, que inclou, segons la base de dades de l'INE, les indústries extractives, la indústria manufacturera, el subministrament d'energia elèctrica, gas, vapor i aire condicionat, subministrament d'aigua, activitats de sanejament, gestió de residus i contaminació.

Taula 4: Productivitat del treball en el sector industrial (1995 – 2000)

Productivitat del Treball						
Sector: Industrial						
Anys: De 1995 a 2000						
Dades en milers						
	1995	1996	1997	1998	1999	2000
PIB	281.504.000,00	299.558.000,00	322.601.000,00	341.259.000,00	363.449.000,00	409.222.000,00
Total hores treballades	4.411.208,00	4.605.148,00	4.851.071,00	5.072.321,00	5.291.895,00	5.475.565,00
Productivitat del treball	63,82	65,05	66,50	67,28	68,68	74,74

Font: elaboració pròpia, a partir de dades de l'INE.

Com podem veure, la productivitat del treball del sector industrial ha anat augmentant al llarg d'aquests sis anys, passant d'un 63,82 l'any 1995 a un 74,74 l'any 2000, concretament un 17,11% de creixement.

$$\text{Taxa creixement productivitat} = \frac{74,74 - 63,82}{63,82} = 0,1711 = 17,11\%$$

A continuació es calcula el ràtio de creixement tant del PIB com de les hores treballades, de la mateixa manera en que s'ha calculat la taxa de creixement de la productivitat, és a dir, restant el valor final (any 2000) menys l'inicial (any 1995) i després dividint aquesta diferència pel valor inicial:

$$\text{Taxa creixement PIB} = \frac{409.222.000 - 281.504.000}{281.504.000} = 0,45 = 45\%$$

$$\text{Taxa creixement hores treballades} = \frac{5.475.565 - 4.411.208}{4.411.208} = 0,24 = 24\%$$

S'observa en les següents equacions, que el PIB creix molt més que les hores treballades i això es deu a que la producció per hora de treball ha anat augmentant al llarg dels anys i per tant els treballadors són més productius l'any 2000 que l'any 1995.

Per continuar amb l'anàlisi, presentem la taula següent, que fa referència a la productivitat del treball del sector industrial des de 2001 fins a 2008:

Taula 5: Productivitat del treball en el sector industrial (2001 – 2008)

Productivitat del Treball								
Sector: Industrial								
Anys: De 2001 a 2008								
Dades en milers								
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
PIB	442.312.000,00	463.006.000,00	484.723.000,00	524.995.000,00	576.594.000,00	635.110.000,00	686.939.000,00	709.632.000,00
Total hores treballades	5.510.392,00	5.491.242,00	5.536.712,00	5.544.476,00	5.514.205,00	5.436.359,00	5.346.578,00	5.334.608,00
Productivitat del treball	80,27	84,32	87,55	94,69	104,57	116,83	128,48	133,02

Font: elaboració pròpia, a partir de dades de l'INE.

Des de 2001 fins a 2008 el creixement de la productivitat ha estat d'un 65,72%, molt superior que el 17,11% dels anys anteriors.

De la mateixa manera, es calculen els ràtios de creixement, obtenint un 60,44% de creixement del PIB i un decreixement del 3,19% de les hores treballades.

Com es pot veure, des de 2001 fins a 2008 el PIB presenta un creixement molt superior que els anys anteriors, passant d'uns 442 milions el 2001 a uns 710 milions el 2008. A més, el total d'hores treballades ha experimentat un lleuger decreixement i això fa que la productivitat augmenti considerablement.

Finalment, presentem l'última taula referent al sector industrial, que comprèn la productivitat del treball des de 2009 fins a 2016:

Taula 6: Productivitat del treball en el sector industrial (2009 – 2016)

Productivitat del Treball								
Sector: Industrial								
Anys: De 2009 a 2016								
Dades en milers								
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
PIB	579.532.000,00	633.809.000,00	660.881.000,00	649.105.000,00	641.813.000,00	654.133.000,00	664.887.000,00	669.851.000,00
Total hores treballades	4.726.643,00	4.635.489,00	4.498.481,00	4.182.840,00	3.998.857,00	3.975.897,00	4.086.852,00	4.218.496,00
Productivitat del treball	122,61	136,73	146,91	155,18	160,50	164,52	162,69	158,79

Font: elaboració pròpia, a partir de dades de l'INE.

S'observa que després de la crisi la productivitat continua augmentant al llarg dels anys, passant d'un 122,61 l'any 2009 a un 158,79 l'any 2016, però ho fa d'una manera més lleugera amb un 29,51%. A més, s'obté un 15,58% de creixement del PIB i un decreixement del 10,75% del total d'hores treballades. Això explica que els treballadors segueixen sent més productius a mesura que passa el temps.

A continuació es portarà a terme el mateix anàlisi, però aquest cop amb el sector terciari, concretament agafarem la rama de l'hostaleria perquè té molt de pes a les Illes Balears, tot i que l'anàlisi es fa de tot l'estat espanyol.

Taula 7: Productivitat del treball en el sector de l'hostaleria (1995 – 2000)

Productivitat del Treball							
Sector: Serveis, concretament la hostaleria							
Anys: De 1995 a 2000							
Dades en milers							
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	
PIB	53.937.000,00	55.884.000,00	59.233.000,00	63.190.000,00	67.857.000,00	73.251.000,00	
Total hores treballades	1.395.768,00	1.407.630,00	1.422.023,00	1.511.441,00	1.625.939,00	1.772.445,00	
Productivitat del treball	38,64	39,70	41,65	41,81	41,73	41,33	

Font: elaboració pròpia, a partir de dades de l'INE.

Com es pot apreciar, en aquest sector la productivitat és més baixa que en el sector industrial i això ja és una evidència de que el que diu la llei de Kaldor és cert.

$$Taxa creixement productivitat treball = \frac{41,33 - 38,64}{38,64} = 6,96\%$$

Si calculem la taxa de creixement de la productivitat del treball del sector de l'hostaleria des de 1995 fins a 2000 obtenim un 6,96%, mentre que la del sector industrial és d'un 17,11%. Així, s'observa que els treballadors dedicats a oferir serveis relacionats amb el turisme també són de cada cop més productius però el creixement d'aquesta productivitat és més lent que en el cas dels treballadors ocupats en indústries.

Taula 8: Productivitat del treball en el sector de l'hostaleria (2001 – 2008)

Productivitat del Treball								
Sector: Serveis, concretament la hostaleria								
Anys: De 2001 a 2008								
Dades en milers								
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
PIB	77.730.000,00	83.487.000,00	90.052.000,00	96.887.000,00	102.539.000,00	110.169.000,00	115.528.000,00	117.957.000,00
Total hores treballades	1.812.235,00	1.912.050,00	2.005.951,00	2.110.898,00	2.243.199,00	2.407.623,00	2.511.154,00	2.596.021,00
Productivitat del treball	42,89	43,66	44,89	45,90	45,71	45,76	46,01	45,44

Font: elaboració pròpia, a partir de dades de l'INE.

$$\text{Taxa creixement productivitat treball} = \frac{45,44 - 42,89}{42,89} = 5,95\%$$

Des de 2001 fins a 2007 la productivitat del treball en el sector de l'hostaleria ha incrementat lleugerament, i del 2007 al 2008 presenta una petita disminució. En conjunt, el creixement és d'un 5,95%, mentre que en el sector industrial, com hem vist abans, és d'un 65,72%.

Taula 9: Productivitat del treball en el sector de l'hostaleria (2009 – 2016)

Productivitat del Treball								
Sector: Serveis, concretament la hostaleria								
Anys: De 2009 a 2016								
Dades en milers								
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
PIB	111.615.000,00	111.103.000,00	112.317.000,00	110.324.000,00	106.525.000,00	109.336.000,00	112.938.000,00	119.824.000,00
Total hores treballades	2.541.440,00	2.452.953,00	2.440.217,00	2.291.181,00	2.232.975,00	2.353.046,00	2.498.841,00	2.571.048,00
Productivitat del treball	43,92	45,29	46,03	48,15	47,71	46,47	45,20	46,61

Font: elaboració pròpia, a partir de dades de l'INE.

$$\text{Taxa creixement productivitat treball} = \frac{46,61 - 43,92}{43,92} = 6,12\%$$

Després de la crisi i fins l'actualitat, el creixement de la productivitat del treball en el sector de l'hostaleria ha estat una mica més superior, arribant a un 6,12%, mentre que en el sector industrial va créixer un 29,51%.

En conjunt, aquestes han estat les taxes de creixement de les hores treballades i del PIB, des de 1995 fins 2016 en el sector terciari:

$$\text{Taxa creixement h. treballades} = \frac{2.571.048 - 1.395.768}{1.395.768} = 0,8420 = 84,20\%$$

$$\text{Taxa creixement PIB} = \frac{119.824.000 - 53.937.000}{53.937.000} = 1,2216 = 122,16\%$$

Com s'observa, en l'hoteleria ha incrementat notablement el total d'hores treballades des de 1995 fins a 2016, però major ha estat l'increment del PIB, cosa que ha fet que augmentés la productivitat del treball.

Amb les dades anteriors confirmem la següent afirmació: "L'augment del tercer sector s'ha traduït en un major pes relatiu en el PIB" (Cuadrado, J. R., 1999, p.172)

Per acabar, es calcularà la mitjana de la productivitat del treball en el sector secundari i en el terciari, sumant les productivitats des de l'any 1995 fins el 2016 i dividint aquest nombre per 22 que és el nombre d'anys total que hem analitzat.

D'aquesta manera, s'obté que la mitjana de la productivitat del treball del sector industrial és 107,46 i que la mitjana de la productivitat del treball del sector de l'hostaleria és 44. Amb això, podem concloure que, en termes de productivitat del treball, la tercera llei de Kaldor es compleix, és a dir, les economies industrialitzades són més productives que les economies terciaritzades.

A més, es pot afegir que, de manera global, la productivitat del treball d'ambdós sectors ha anat augmentant al llarg dels anys, i es pot reforçar aquesta afirmació amb l'opinió del catedràtic de la Universitat de València Serrano, L.

Serrano, L. (1997), al parlar de la productivitat del treball i capital humà en l'economia espanyola, comenta que l'increment de la productivitat del treball al llarg dels últims trenta anys ha estat substancial, com també ho ha estat el desenvolupament educatiu de la nostra societat ja que els nivells educatius dels espanyols han millorat. El capital humà es considera una font de creixement perquè si aquest augmenta, també ho fa la productivitat.

Una de les principals causes del creixement econòmic espanyol ha estat l'evolució creixent de la productivitat del treball i no un augment de l'ocupació, de fet, el creixement de la productivitat ha estat considerable. Aquest fet ha estat degut a que els nivells educatius també han incrementat a totes les Comunitats Autònomes (Serrano, L.,1997)

D'aquesta manera, es pot concloure aquest apartat dient que l'increment de la dotació de capital humà dels treballadors espanyols i la seva creixent formació ha contribuït de manera rellevant a l'increment de la productivitat del treball de la nostra economia. Per tant, es confirma la importància que té el desenvolupament educatiu d'una societat per tal de tenir una economia creixent al llarg dels anys.

6.4.2. La productivitat del capital

De la mateixa manera que s'ha analitzat la productivitat del treball tant del sector secundari com del terciari, s'analitzarà la productivitat del capital. Per calcular-la, s'ha agafat l'stock de capital proporcionat en la base de dades BDMORES B2 2008: *Stock de Capital*; i el PIB o producció de la base de dades de l'INE: *Ramas Sectores Productividad*.

Concretament, i per extreure les dades més interessants relacionades amb el tema del que tracta el treball, s'ha calculat la productivitat del capital de la indústria manufacturera, que representarà el sector secundari; i la productivitat del capital del comerç i la hostaleria, que representarà el sector terciari.

Les dades de la producció proporcionades per l'INE s'han passat a milers per poder treballar amb la mateixa escala que les dades de l'stock de capital proporcionades per BDMORES.

Abans de començar amb l'anàlisi, cal dir que Córdova, G. (2005, p. 20), al tractar el tema de l'stock de capital, sosté que:

L'stock de capital és un conjunt de béns durables empleats en la producció. Es tracta de béns no homogenis en varis aspectes: naturalesa, funció, edat, eficiència productiva, etc. És el conjunt de maquinaria i equip, equip de transport i edificis posseïts en determinada data pels agents econòmics. No inclou als béns de capital no reproduïbles i els béns immaterials; entre els primers consten les terres i terrenys; y entre els últims, les patents, llicències, marques registrades, etc.

Per a iniciar l'anàlisi, a continuació presentem una taula que aporta la productivitat del capital de la indústria manufacturera dels anys compresos entre 1995 i 2000. Aquest indicador s'ha obtingut dividint el PIB entre l'stock de capital.

Taula 10: Productivitat del capital en la indústria manufacturera (1995 – 2000)

Productivitat del Capital						
Sector: Industrial, concretament la indústria manufacturera						
Anys: De 1995 a 2000						
Dades en milers						
	1995	1996	1997	1998	1999	2000
PIB	252.651.000,00	268.831.000,00	289.729.000,00	307.980.000,00	326.960.000,00	367.815.000,00
Stock de capital	241.033.805,00	244.180.247,00	248.895.508,00	256.596.623,00	267.469.789,00	270.980.067,00
Productivitat del capital	1,05	1,10	1,16	1,20	1,22	1,36

Font: elaboració pròpia, a partir de dades de l'INE i BDMORES

Com podem veure, la productivitat del capital del sector industrial ha anat augmentant al llarg d'aquests sis anys, passant d'un 1,05 l'any 1995 a un 1,36 l'any 2000, concretament un 29,52% de creixement.

$$\text{Taxa creixement productivitat capital} = \frac{1,36 - 1,05}{1,05} = 29,52\%$$

Seguidament, es calcula el ràtio de creixement de la producció en la indústria manufacturera, i el ràtio de creixement de l'stock de capital, de la mateixa manera com s'ha fet amb la productivitat:

$$\text{Taxa creixement producció} = \frac{367.815.000 - 252.651.000}{252.651.000} = 0,46 = 46\%$$

$$\text{Taxa creixement stock capital} = \frac{270.980.067 - 241.033.805}{241.033.805} = 0,12 = 12\%$$

S'observa que durant aquests sis anys hi ha hagut un important creixement de la producció en aquesta rama del sector secundari (46%), mentre que l'stock de capital també ha incrementat però no tant, amb un 12%, el que significa que els béns durables utilitzats en la producció pels agents econòmics són majors l'any 2000 que l'any 1995. Per concloure, podem dir que la productivitat del capital s'ha vist incrementada per l'increment del PIB.

Pel que fa als anys compresos entre 2001 i 2008, s'obté:

Taula 11: Productivitat del capital en la indústria manufacturera (2001 – 2008)

Productivitat del Capital								
Sector: Industrial, concretament la indústria manufacturera								
Anys: De 2001 a 2008								
Dades en milers								
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
PIB	396.425.000,00	412.941.000,00	430.026.000,00	465.386.000,00	504.233.000,00	551.642.000,00	594.134.000,00	600.557.000,00
Stock de capital	274.720.788,00	276.636.174,00	277.478.489,00	278.068.275,00	276.540.118,00	275.761.241,00	275.514.696,00	276.239.489,00
Productivitat del capital	1,44	1,49	1,55	1,67	1,82	2,00	2,16	2,17

Font: elaboració pròpia, a partir de dades de l'INE i BDMORES

La productivitat del capital del sector industrial, concretament de la indústria manufacturera, ha augmentat considerablement des de 2001 fins a 2008, passant d'un 1,44 el primer any a un 2,17 l'últim (54,66%).

Aquest increment es deu principalment a l'augment de la producció/ PIB, ja que l'stock de capital es manté pràcticament estable durant aquests vuit anys.

$$\text{Taxa creixement producció} = \frac{600.557.000 - 396.425.000}{396.425.000} = 0,51 = 51\%$$

$$\text{Taxa creixement stock capital} = \frac{276.239.489 - 274.720.788}{274.720.788} = 0,01 = 1\%$$

Per acabar amb l'anàlisi de la productivitat del capital del sector secundari, es presenta la última taula que comprèn els anys entre 2009 i 2011:

Taula 12: Productivitat del capital en la indústria manufacturera (2009 – 2011)

Productivitat del Capital			
Sector: Industrial, concretament la indústria manufacturera			
Anys: De 2009 a 2016			
Dades en milers			
	2009	2010	2011
PIB	480.947.000,00	519.887.000,00	549.837.000,00
Stock de capital	269.282.038,00	260.977.104,00	256.063.796,00
Productivitat del capital	1,79	1,99	2,15

Font: elaboració pròpia, a partir de dades de l'INE i BDMORES

Des de 2009 fins a 2011 s'observa un increment de la productivitat del capital d'un 20,23%. El PIB incrementa des de 2009 fins a 2011 tot i què de 2008 a 2009 va presentar una recaiguda considerable, passant de 600.557.000 a 480.947.000. Cal dir que després de la crisi econòmica torna a remuntar i fa que la productivitat del capital augmenti, fet provocat també per la disminució de l'stock de capital.

$$\text{Taxa creixement producció} = \frac{549.837.000 - 480.947.000}{480.947.000} = 0,14 = 14\%$$

$$\text{Taxa creixement stock capital} = \frac{256.063.796 - 269.282.038}{269.282.038} = -0,05 = -5\%$$

Una vegada analitzat el sector secundari, es procedeix a veure com es comporta la productivitat del capital en la rama del comerç i l'hostaleria, corresponents al sector terciari.

Taula 13: Productivitat del capital en el comerç i l'hostaleria (1995 – 2000)

Productivitat del Capital						
Sector: Serveis, concretament el comerç i la hostaleria						
Anys: De 1995 a 2000						
Dades en milers						
	1995	1996	1997	1998	1999	2000
PIB	130.373.000,00	137.617.000,00	146.602.000,00	156.380.000,00	168.670.000,00	183.810.000,00
Stock de capital	136.364.886,00	144.733.428,00	153.616.634,00	164.140.493,00	176.571.644,00	184.767.513,00
Productivitat del capital	0,96	0,95	0,95	0,95	0,96	0,99

Font: elaboració pròpia, a partir de dades de l'INE i BDMORES

Les dades de la taula corresponents al PIB s'han tret de sumar de la base de dades de l'INE la producció de l'hostaleria més la del comerç. Com s'observa, en el sector terciari hi ha una baixa productivitat del capital comparat amb el sector secundari, i aquesta es manté estable durant els anys.

Taula 14: Productivitat del capital en el comerç i la hostaleria (2001 – 2018)

Productivitat del Capital								
Sector: Terciari, concretament el comerç i la hostaleria								
Anys: De 2001 a 2008								
Dades en milers								
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
PIB	199.649.000,00	217.141.000,00	235.020.000,00	257.492.000,00	257.897.000,00	298.077.000,00	322.395.000,00	328.570.000,00
Stock de capital	192.876.136,00	200.918.897,00	208.367.245,00	218.190.008,00	244.244.205,00	229.494.494,00	235.980.812,00	240.658.466,00
Productivitat del capital	1,04	1,08	1,13	1,18	1,06	1,30	1,37	1,37

Font: elaboració pròpia, a partir de dades de l'INE i BDMORES

Des de 2001 fins a 2008 la productivitat del capital segueix baixa però augmenta respecte els anys anteriors. L'increment des de 2001 fins a 2008 és d'un 31,90% degut sobretot al considerable increment que ha obtingut el PIB durant aquest període (65%). L'stock de capital creix un 25%, més que en el sector de la indústria manufacturera, que durant aquests anys creixia només un 1%. Tot i això, en termes absoluts, el sector secundari té més stock de capital que el sector terciari.

Taula 15: Productivitat del capital en el comerç i la hostaleria (2009 – 2011)

Productivitat del Capital			
Sector: Serveis, concretament el comerç i la hostaleria			
Anys: De 2009 a 2011			
Dades en milers			
	2009	2010	2011
PIB	311.025.000,00	312.263.000,00	314.322.000,00
Stock de capital	238.323.554,00	236.716.629,00	234.946.508,00
Productivitat del capital	1,31	1,32	1,34

Font: elaboració pròpia, a partir de dades de l'INE i BDMORES

Després de la crisi econòmica, tant el PIB com l'stock de capital s'han mantingut estables; el primer creix un 1% des de 2009 fins a 2011, i el segon decreix un 1%.

Per acabar, es calcularà la mitjana de la productivitat del capital en el sector secundari i en el terciari, sumant les productivitats des de l'any 1995 fins el 2011 i dividint aquest nombre per 17 que és el nombre d'anys total que hem analitzat.

Així, s'obté que la mitjana de la productivitat del capital del sector industrial és 1,65 i que la mitjana de la productivitat del capital del sector de l'hostaleria i del comerç és 1,16.

Finalment, podem concloure que, en termes de productivitat del capital, la tercera llei de Kaldor es compleix, és a dir, les economies industrialitzades són més productives que les economies terciaritzades, encara que en aquest cas

en menor mesura que en el cas de la productivitat del treball, en que es podia veure una diferència molt superior entre els dos sectors de l'economia.

6.5. Causes del retràs de la productivitat del sector terciari en els països de la OCDE

Com es pot veure, el sector terciari presenta un retràs de la seva productivitat en comparació amb el sector secundari, doncs bé, Cuadrado, J. R. (1999) afirma que l'increment de l'ocupació terciària està relacionat, sobretot, amb aquest relatiu retràs de la productivitat.

Molts cops s'associa que la tecnologia substitueix el treball humà, i d'aquí es planteja la hipòtesi de si la lenta productivitat del sector serveis implica un retràs tecnològic respecte a la indústria i per tant un augment de l'ocupació terciària, o si, pel contrari, és un altre motiu el que explica la lentitud del creixement de la productivitat.

Segons l'opinió de Cuadrado, J. R. (1999), hi ha una correlació positiva entre la introducció de noves tecnologies i l'augment de la productivitat. A més, els augments temporals del progrés tecnològic produeixen augments en la producció, reduccions en la taxa de desocupació (contradiu, per tant, el tòpic de que l'augment de la tecnologia substitueix el treball humà), una reducció de la taxa d'inflació i un augment dels salaris reals.

Cuadrado, J. R. (1999, p.111), al analitzar la productivitat del treball i del capital a tots els països de la OCDE, comenta:

En els sectors que es poden considerar més avançats, com és el cas dels transports i les comunicacions (TCOM) i els serveis financers i a les empreses (FSASE), les taxes de creixement de la Productivitat Total dels Factors són més elevades que en la resta d'activitats terciàries, sobretot en les primeres. En el cas dels serveis i financers (FSASE), no pareix existir una incompatibilitat entre el progrés tecnològic i la creació d'ocupació.

En termes generals, es pot dir que els serveis de caràcter social i públic (SSPC), però en especial els serveis de comerç i hostaleria (COMREP), tenen majors dificultats per a absorbir les noves tecnologies.

Es pot afegir que els sectors principals usuaris de la tecnologia i en que el creixement de l'ocupació total és major, són els sectors que presenten una major qualificació dels treballadors i això es deu a que els treballadors més qualificats s'adapten millor a les noves tecnologies. (Cuadrado, J. R., 1999)

Es pot concloure aquest apartat dient que el sector terciari té una menor productivitat que el secundari ja que el primer té més dificultats per absorbir la tecnologia. L'autor Cuadrado, J. R. (1999, p.118) comenta:

El procés de transferència tecnològica es produeix entre clústers o grups reduïts. De fet, un petit grup d'activitats manufactureres genera la major part de la tecnologia, però és un petit grup d'activitats terciàries el que

rep mitjançant un procés de difusió. Casualment, son aquestes activitats les que més ocupació han generat, pel que no es pot, ni molt menys, establir una relació negativa entre el progrés tecnològic i la creació d'ocupació.

7. CONCLUSIONS

Diverses son les conclusions que s'extreuen d'aquest treball. Per començar, s'ha comprovat que el sector terciari és el que més ha crescut en els últims anys, tot i que en els països de la OCDE l'increment és més notori que en el cas d'Espanya.

Una altra conclusió a la que s'ha arribat és que les causes de la terciarització varen ser, en un primer moment, l'increment de la tecnologia que va fer que els treballadors dedicats a l'agricultura optessin per l'èxode rural, i més endavant, amb la globalització, varen incrementar serveis com els de les comunicacions, transport i amb això el turisme. A més, es troben l'elevada taxa de feminització en l'ocupació del sector terciari i la desintegració vertical, que provoca l'increment de serveis pel fet de externalitzar/subcontractar.

Concloem també que tot i haver-hi turisme i immigració tot l'any, a les Illes Balears és més propi el turisme de sol i platja, el qual provoca que incrementin els serveis relacionats amb aquesta activitat, on es troben l'hostaleria, els transports i les comunicacions, els lloguers, els serveis a altres empreses, entre d'altres. D'aquesta manera, s'afirma la hipòtesi de que el turisme és una altra causa de la terciarització de l'economia.

Respecte a la incorporació de la dona al mercat laboral, podem concloure que tot i que actualment és important el nombre de dones treballant fora de casa, encara queda un camí a recórrer ja que la taxa d'activitat femenina, segons Gomez, S. & Marti, C. (2004) és del 50,7% a Espanya, mentre que a la resta de països europeus s'arriba a un 59,8%. Tot i això, veiem que la incorporació de la dona al mercat de treball també influeix en l'augment de serveis.

Una altra conclusió que es pot extreure és que les característiques dels treballadors del sector terciari són diferents a les de la resta de sectors; hi ha una taxa de feminització elevada, una menor antiguitat mitja, nivells de formació que varien segons l'activitat del sector terciari (en el cas de l'hostaleria no es requereix molta formació, mentre que en el cas de serveis com l'educació i la sanitat és requereixen titulacions), i més presència d'ocupació temporal i a temps parcial.

Pel que fa a la productivitat del treball, es pot concloure dient que l'increment de la dotació de capital humà dels treballadors espanyols i la seva creixent formació ha contribuït de manera rellevant a l'increment de la productivitat del treball de la nostra economia. Per tant, es confirma la importància que té el desenvolupament educatiu d'una societat per tal de tenir una economia creixent al llarg dels anys.

Finalment, podem concloure que, tant en termes de productivitat del treball com del capital, es comprova que la tercera llei de Kaldor es compleix, és a dir, les economies industrialitzades són més productives que les economies terciaritzades, encara que en el cas de la productivitat del capital, en menor mesura que en el cas de la productivitat del treball, en que es pot veure una diferència molt superior entre els dos sectors de l'economia.

Es pot afegir, com a última conclusió, que no es pot establir una relació negativa entre el progrés tecnològic i la creació d'ocupació.

8. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Montoya, A. (2018). *Terciarización de la economía.* *Actividadeseconomicas.org*. Retrieved 20 March 2018, from <http://www.actividadeseconomicas.org/2012/09/terciarizacion-de-la-economia.html>

1.1. *La terciarización de la economía Española.* (2018), **IEDA.** Junta de Andalucía. Web. 02 Feb. 2018.

http://agrega.juntadeandalucia.es/repositorio/21032012/1a/es-an_2012032113_9142231/ODE-12d8ca5b-631f-357f-8afb-45ccfbd77332/11_la_terciarizacion_de_la_economia_espaola.html

Cuadrado Roura, Juan R. (1999) *El sector servicios y el empleo en España. Evolución reciente y perspectivas de futuro.* Bilbao: Fundación BBV. Impreso.

“Notas críticas 784.” *El sector servicios y el empleo en España. Evolución reciente y perspectivas de futuro.* Fundación BBV. 1999. 671. Web. 15 Ene. 2018. http://www.revistasice.com/CachePDF/ICE_784_171-183_7A3ADCB1CE914F42A12FE9F2423BEB53.pdf

Las leyes de crecimiento económico de Kaldor. EUMED (Enciclopedia Multimedia Virtual Interactiva). Web. 02 Dic. 2017.

<http://www.eumed.net/cursecon/libreria/2004/mca/Kaldor.htm>

Productividad del trabajo: qué es - Diccionario de Economía - elEconomista.es. (2018). *Eleconomista.es*. Retrieved 27 March 2018, recuperado de <http://www.eleconomista.es/diccionario-de-economia/productividad-del-trabajo>

Productividad del capital - Enciclopedia de Economía.

(2018). *Economia48.com*. Retrieved 27 March 2018, recuperado de

<http://www.economia48.com/spa/d/productividad-del-capital/productividad-del-capital.htm>

Instituto Nacional de Estadística. www.ine.es. INE. Web. 13 Dic. 2017. <http://www.ine.es/>

Gobierno de España. *¿Qué es la OCDE?* Representación de España ante la OCDE – París. Ministerio de Asuntos Exteriores y Cooperación. Web. 06 Abr. 2018.

<http://www.exteriores.gob.es/RepresentacionesPermanentes/OCDE/es/quees2/Paginas/default.aspx>

Rifkin, J. (2003). *El fin del trabajo. Nuevas tecnologías contra puestos de trabajo: el nacimiento de una nueva era.* *Revista Chilena de Derecho Informático*, (2). doi:10.5354/0717-9162.2011.10654

Camarero Rioja, Luis Alfonso. Dpto. Sociología, Univ. Nal. Educación a Distancia. *Política y Sociedad*, 8 (1991), Madrid (pp. 13-24).

Hernández Palma, Hugo Gaspar. *La gestión empresarial, un enfoque del siglo XX, desde las teorías administrativas científica, funcional, burocrática y de relaciones humanas.* *Revista escenarios*. 127 (2011): 38-51. Web. 21 Mar. 2018. <http://repositorio.uac.edu.co/handle/11619/1628>

Quiroz Trejo, José Othón. *Taylorismo, fordismo y la administración científica en la industria automotriz.* MA tesis. Universidad Autónoma Metropolitana: 2010. Web. <http://zaloamati.azc.uam.mx/handle/11191/2960>

López Palomeque, Francisco. *Política turística y territorio en el escenario de cambio turístico.* MA tesis. Universidad de Barcelona: 1999. Web. [file:///C:/Users/usuario/Downloads/Dialnet-PoliticaTuristicaYTerritorioEnElEscenarioDelCambio-1318643%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/usuario/Downloads/Dialnet-PoliticaTuristicaYTerritorioEnElEscenarioDelCambio-1318643%20(3).pdf)

Herce, José A. *L'economia de les Illes Balears: diagnòstic estratègic.* La Caixa. Servei d'estudis: 2008. Web. <http://www.caixabankresearch.com/documents/10180/65121/CA-IB-ca.pdf>

Campos Climent, Vanesa. *Desintegración vertical.* Diccionario Empresarial. Madrid, 2007. Web. 12 Dic. 2017. http://diccionarioempresarial.wolterskluwer.es/Content/Documento.aspx?params=H4sIAAAAAAAAEAMtMSbF1jTAAASNjl1NTtbLUouLM_DxbIwMDS0NDA7BAZlqIS35ySGVBqm1aYk5xKgCxbHVGNQAAAA==WKE

Gomez, Sandalio & Marti, Carlos. *La incorporación de la mujer al mercado laboral: Implicaciones personales, familiares y profesionales, y medidas estructurales de conciliación trabajo-familia.* MA tesis. IESE Business School: 2004. Web. <http://www.iese.edu/research/pdfs/DI-0557.pdf>

Inmaculada, Cebrián & Moreno, Gloria. *La situación de las mujeres en el mercado de trabajo español. Desajustes y retos.* *Economía Industrial* 2018: 121-137. Web. 20 Feb. 2017. <http://www.minetad.gob.es/Publicaciones/Publicacionesperiodicas/EconomiaIndustrial/RevistaEconomiaIndustrial/367/121.pdf>

Jiménez Hernández, Eduard. *Les ocupacions i els sectors econòmics a les Balears: evolució i tendències segons les 26 famílies professionals.*

www.caib.es. Govern de les Illes Balears. Web. 25 Ene. 2018.

<http://www.caib.es/sacmicrofront/archivopub.do?ctrl=MCRST282ZI96231&id=96231>

Serrano Martínez, Lorenzo. *Productividad del trabajo y capital humano en la economía española.* MA tesis. Universitat de València: 1997. Web.

https://scholar.google.es/scholar?hl=es&as_sdt=0%2C5&q=Serrano+Mart%C3%ADnez%2C+Lorenzo.+Productividad+del+trabajo+y+capital+humano+en+la+econom%C3%ADa+espa%C3%B1ola.+MA+tesis.+Universitat+de+Val%C3%A8ncia%3A+1997&btnG=

Córdova Montero, Gabriela. *Estimación del Stock de Capital para la economía ecuatoriana en dolarización.* MA tesis. Universidad Andina Simón Bolívar: 2005. Web.

<http://www.flacsoandes.edu.ec/biblio/catalog/resGet.php?resId=20015>

9. ANNEXOS

1. Base de dades Institut Nacional d'Estadística (INE): *Ramas Sectores Productividad*.
2. Base de dades: BDMORES B2 2008: *Stock de Capital*.